

JOSÉ MARÍA ZAMORA CALVO

Madrido universitetas, Ispanija
Autonomous University of Madrid, Spain

KELIOS PASTABOS APIE PLOTINIŠKAJĄ LOGOS: EMANACINĖ IR HERMENEUTINĖ REIKŠMĖS¹

Some Remarks on Plotinian *Logos*: Its Processional
and Hermeneutical Meanings

SUMMARY

This paper explores the processional and hermeneutical meanings of *logos* according to Plotinus' *Enneads*. Plotinus recaptures the Stoic distinction between an uttered *logos* and an internal *logos*, but adapts it to a Neoplatonic context. The first one is related to the *logos* found in the hypostasis of the Soul; the second is related to the *logos* of Intellect, i.e. to the realm of the intelligible. *Logos* is both the ensemble of *logoi* that ensures the possibility of reasoning, and the productive and organizing principle of the sensible world. Therefore, the *logos* of the Soul is the *interpreter* of the *logos* found in the Intellect.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje tiriamos *Eneadose* minimos emanacinė ir hermeneutinė *logos* reikšmės. Plotinas pasitelkia stoikų perskyrą tarp išreikšto *logos* ir vidinio *logos*, bet pritaiko ją neoplatonizmo kontekste. Pirmasis sietinas su Sielos hipostazėje glūdinčiu *logos*, o antrasis – tai Mąstymo *logos*, sietinas su suvokimo sfera. Taigi *logos* yra visuma, sudaryta iš *logoi*, užtikrinančių protavimo galimybę bei kuriamąjį ir struktūrinį juslinio pasaulio principus. Dėl šios priežasties vidinis Sielos *logos* yra kaip „vertėjas“ to, kas glūdi Mąstyme.

Eneadose išlaikomas *logos* termino daugiaprasmiškumas, nors tuo pačiu metu įvedamos naujos reikšmės, susijusios su emanacijos procesu. *Logos*

apima visus plotiniškosios tikrovės struktūrą sudarančius lygmenis: nuo žodžio ir proto iki Vienio ir Mąstymo, kurie yra *anapus* žodžio ir proto, pereinant

RAKTAŽODŽIAI: Plotinas, neoplatonizmas, *logos*, emanacija, hermeneutika, metafizika.

KEY WORDS: Plotinus, neoplatonism, *logos*, procession, hermeneutics, metaphysics.

ir per diskursyvųjų mąstymą bei Sielą. Lyginant su helenistine tradicija, Plotino mąstyme susiduriame su originalia ir naujoviška *logos* samprata, nes ji siejama su emanacijos ar ištarties momentu. *Logoi*, sielos veiksmi, yra kontempliacijos, o kiekviena kontempliacija yra kūrimas².

EMANACINIS LOGOS – PRODUKTYVUSIS PRINCIPAS

Plotinas pasitelkia žinomą stoiškos kilmės skirtį, būdingą ir Filonui Aleksandriečiui, tarp išreikšto *logos* ir vidinio *logos* arba diskursyviojo mąstymo⁴. Taigi traktate *Apie tris pagrindines hipostazes* teigiama, kad Siela yra Mąstymo vaizdinys:

Kadangi išreikštas *logos* yra Sielos vidinio *logos* vaizdinys, tokiu pačiu būdu Siela yra Mąstymo bei efekto, per kurį Mąstymas suteikia būtybėms gyvybę kitame lygmenyje, *logos*, lygiai kaip ugnyje kuriasi joje esanti šiluma, bet ir kitiems išspinduliuojama šiluma (οἷον πυρὸς τὸ μὲν ἢ συνοῦσα θερμότης, ἢ δὲ ἦν παρ᾽ἐχέι). (V.1 [10], 3, 7–10)⁵

Siela yra jusliniame pasaulyje esantis Mąstymo *logos*. Emanacijos procese tarp sukurto dalyko ir kūrėjo neįvyksta jokių pertrūkių, bet tai neužkerta kelio Plotinui atskirti Sielą, t. y. trečiąją hipostazę, nuo diskursyvinio protavimo. Kiekviename tikrovės lygmenyje Plotinas atskiria dvi veiklos rūšis: (1) kiekvieno dalyko tikroji esmė, kuri jį apibrėžia, ir (2) tai, kas randasi iš kiekvieno dalyko esmės, kas kyla iš jos, bet nuo jos skiriasi⁶. Plotinas palygina šį dvilypį veiksmą su ugnimi (πῦρ), viduje turinčia šilumą, bet taip pat skleidžiančia kitą šilumą⁷. Anot Rutteno, šis principas turėtų galioti kaip universalija, bet pritaikomas kaskart, re-

Plotiniškasis *logos* yra iš Mąstymo³ kilęs *subordinacinis* principas, laikytinas Sielos veikimu, nes susieja suvokimą su jusliškumu ir, perduodamas suprantamas formas, įgalina pasaulio atsiradimą. Taigi nuo *logos* priklauso juslinių būtybių sukūrimas ir vystymasis.

miantis analogija⁸. Šis dvigubos veiklos principas, būdamas universalaus galiojimo, tinka paaiškinti emanacijos procesą kaip gyvenimo srauto perdavimo grandinę⁹. Taigi kiekviena sąvoka vienu metu yra sudaryta daugiausia iš vienos veiklos, bet sykiu ir perduoda naują veiklą. Nepaisant to, kadangi aiškinimas pritaikomas kaskart remiantis analogija, Plotinas jį naudoja net ir pirmajam principui. Nors Vienis lokalizuojamas *anapus* gyvenimo, mąstymo ir būties, negalime kalbėti apie savo esmę steigiančią veiklą, bet veikiau apie iki-gyvenimo, iki-mąstymo, iki-veiklos stadiją, kuri iš tiesų yra virš-gyvenimo, virš-mąstymo, virš-veiklos, arba, remiantis analogija, tas pats kas gyvenimas, mąstymas ir veikla¹⁰.

Logos mums suteikia garantiją, kad racionaliai suprasime pasaulį kaip struktūruotą pagal jo principą. Plotinui visa kūryba yra kontempliacijos rezultatas¹¹. Taigi Sielai apmąstant suvokiamas Mąstymo vidujybėje esančias formas sukuriame nematerialieji *logoi*, kurie atspindimi per žemesnį Sielos lygmenį juslinėje materijoje. Individualios sielos yra suvokiamų formų *logoi*, o Siela, trečioji hipostazė, yra visų *logoi* suma, lygiai taip pat kaip Mąstymas, antroji hipostazė, yra suvokiamų formų suma.

Tačiau Plotinui *logos*, priešingai nei stoikams, nėra galutinis kuriantis principas¹², nes Vienis esti *anapus* Mąstymo, taigi, ir *logos*. *Logos* sukuria nekintamą struktūruojantį judėjimą, konfliktų ir harmonijos šaltinį, palaikantį visatos vienovę. Šiam tvarkos ir determinizmo principui priešinga neapibrėžtoji materija. *Logoi* nusileidžia iki paskutinio netvarkingo ir chaotiško emanacijos proceso grandinės žiedo, kad galėtų jį iš-

traukti iš chaoso ir sureguliuoti. Plotino kritika stoiškajai *logos* koncepcijai kyla būtent dėl materijos. Ir Plotinui, ir stoikams *logos* yra judėjimas, tačiau neoplatonikams tai transcendentuojantis principas, o stoikams – ugnies judėjimas¹³. Plotinas negali priimti stoikų materializmo. *Logos* yra išoriškas materijai, jis iš jos nekylo. Kalbama ne apie du priešingus poliūs, o apie dvi skirtingas prigimtis¹⁴.

LOGOS KAIP HERMENEUTAS / VERTĖJAS

Plotinui buvo žinoma stoikų perskyra tarp dviejų *logoi* (ἐνδιάθετος ir προφορικός) ir jis pažymi, kad „išreikštas *logos* yra vidinio sielos *logos* imitacija (τοῦ ἐν ψυχῇ)“ (I.2 [19], 3, 27–28)¹⁵. Tokiu pačiu būdu „vidinis Sielos *logos*“ yra Mąstymo vidujybės „imitacija“ (μίμημα) ir „vertėjas“ (ἐρμηνεύς).

Išreikštas *logos* išskiriamas atsižvelgiant į sielos vidujybę (ἐν ψυχῇ), o sielos vidujybė išskiriama tokiu pačiu būdu, kaip jo vertėja (ὁ ἐν ψυχῇ ἐρμηνεύς ὡν ἐκείνου). (I.2 [19], 3, 28–30)

Filonas Aleksandrietis, paveiktas stoikų, įtvirtina „vidinio *logos*“ (λόγος ἐνδιάθετος) ir „išreikšto *logos*“ (λόγος προφορικός) skirtį¹⁶. Savo ruožtu, pirmąjį susieja su suvokiamu pasauliu, o antrąjį – su jusliniu pasauliu¹⁷. Kaip termino προφορικός (žodinis) ekvivalentą jis vartoja „tas, kuris girdimas“ (γερωνός)¹⁸ ir šį *logos* įvertina kaip „vertėją“ (ἐρμηνεύς)¹⁹.

Ir Filonas, ir Plotinas, atskirdami du *logoi*, vartoja tą patį „vertėjo“ (ἐρμηνεύς) terminą. Tačiau abiejų autorių termino pritaikymas yra skirtingas: Filonui „ver-

tėjas“ yra išreikštas *logos*, Plotino atveju tai yra „vidinis Sielos *logos*“. Ryškiausias skirtumas yra lygmenys, kuriuose abu autoriai lokalizuoja šį „vidinį ar mentalinį *logos*“ (λόγος ἐνδιάθετος): Filonui jis esti suvokiamų formų pasaulyje, o Plotinui – Sielos lygmenyje, tai yra, ne antroje, o trečioje hipostazėje.

Labai tikėtina, kad Filono mokymą Plotinas bus perėmęs iš viduriniojo platonizmo atstovo Numenijaus iš Apamėjos (II a.)²⁰, kuris galėjo skaityti Filoną, gerai pažįstamą tiek žydams ir krikščionims, tiek judaizmu susidomėjusiems pagonims. Abiejų bendras vardiklis – stoiškasis pagrindas, derinamas su platonizmu. Netgi galėtume manyti, kad sutampantys filoniškosios ir plotiniškosios *logos* sampratos taškai yra paveldėti iš bendro stoiškojo pagrindo, nes stoikai veikia kaip tiltas tarp Herakleito mąstymo ir vėlyvosios Antikos pasaulio. Ryšys, kurį Plotinas nustato tarp *logos* ir apvaizdos, akivaizdžiai kyla iš stoikų; tačiau, prieštaraudamas *logos* imanencijai pasaulio atžvilgiu, Plotinas gina *logos transcendenciją*, jį kaip tarpininką su jus-

liniu pasauliu, net ir jei jis pats priklauso suvokiamų formų pasauliui.

Plotino skirstymas tarp aukštesniosios ir žemesniosios sielos koreliuoja su

aukštesniojo (πρόνοια) ir žemesniojo (εἰμαρμένη) *logoi* perskyra. Žemesniojo *logos* arba *heimarmene* funkcija yra struktūruoti juslinį pasaulį²¹.

LOGOS KILMĖ IR PRIGIMTIS

Plotinas apibrėžia *logos* kilmę ir prigimtį pirmojoje traktato *Apie apvaizdą* knygoje²². Tas *logos*, apie kurį šiame tekste kalba Plotinas, nėra nei absoliutusias *logos*, nei apvaizdos įsteigtas *logos*, bet žemesniosios Sielos dalies arba *physis logos*:

Tad pabandykime iš naujo tiksliau paaiškinti²³, kokia tai *logos* rūšis ir suprasti, kodėl jis toks yra. Taigi šis *logos* – būkime drąsūs, galbūt jį pasieksime! – šis *logos*, manau, nėra nei grynas Mąstymas, nei Mąstymas pats savaime, o savo kilme jis nepriskirtinas vien tik grynajai Sielai; bet jis nuo jos priklauso ir yra tarsi abiejų – Mąstymo ir Sielos – išspinduliuotas (οἶον ἑκλαμψις ἐξ ἀμφοῖν), tai yra, išspinduliuotas Sielos, sutvarkytos pagal Mąstymą, nes iš jų abiejų kyla šis *logos*, kaip gyvybė, kuri tyliai ramiai sau turi ypatingą *logos*. (III.2 [47], 16, 10–17)

Plotinas padalija savo dėstymą į dvi dalis: (1) pradeda paaiškindamas, kas nėra *logos*: tai nėra „nei grynas Mąstymas (οὐκ ἄκρατος νοῦς)“, „nei Mąstymas pats savaime (οὐδ’ αὐτονοῦς)“, bet „savo kilme jis nepriklauso vien tik grynajai Sielai (οὐδέ γε ψυχῆς καθαράς τὸ γέ-

νος)“, kitaip tariant, *logos* negali būti identifikuojamas su aukštesniosios ar grynosios Sielos *logos*. Remiantis toliau Plotino pateikiama genealogine metafora, šiam *logos* Mąstymas yra kaip tėvas, o aukštesnioji Siela – kaip motina, jis negali būti identifikuojamas su Aukštesniosios sielos *logos*. (2) Paaiškinęs, kas nėra *logos*, Plotinas imasi apibrėžti, kaip jis atsiranda. Pasaulio *logos* atsiranda iš Mąstymo ir Sielos, nes yra „jų išspinduliuotas (οἶον ἑκλαμψις ἐξ ἀμφοῖν)“. *Logos* kyla iš Mąstymo ir Sielos nuo tada, kai Siela buvo sutvarkyta pagal Mąstymą, tai yra, kai aukštesnioji Siela iš Mąstymo gavo pirminį *logos*, taip tarsi jo „prisisunkdama“²⁴.

Išaiškinęs *logos* kilmę, Plotinas užklausia apie jo prigimtį. Iš Mąstymo ir Sielos drauge „kyla šis *logos*, kaip gyvybė, kuri tyliai ramiai sau turi ypatingą *logos*“. Igalis, Plotino vertėjas į ispanų kalbą, pabrėžė „kvazi-hilemorfizmo“ idėją: *logos* gali būti suprstas kaip forma, nulemianti materiją, žemesniosios Sielos gyvenimą²⁵.

KETVIRTOJI HIPOSTAZĖ?

Armstrongo nuomone, traktatuose *Apie apvaizdą* randame „radikaliausią trijų hipostazių doktrinos pokytį, jei lyginame su tuo, kaip ji išdėstyta *Eneadose*. *Logos* yra ketvirtoji hipostazė, dar aiškes-

nė nei gamta; ši hipostazė turi savo atskirą sudėtingą struktūrą“²⁶. Remiantis šia interpretacija, *logos* tarsi užima Sielos vietą kaip tarpininkas tarp Mąstymo ir juslinio pasaulio. *Logos* srūva iš Mąstymo

ir per jį Mąstymas patenka į juslinį pasaulį; tačiau ten jis išlieka „bebaimis ir romus“. Armstrongas paremia savo interpretaciją žemiau cituojamu pasažu:

Dėl to Mąstymas (νοῦς), atidavęs dalį savęs materijai (τι ἑαυτοῦ εἰς ὕλην), visus dalykus kūrė bebaimis ir romus. Bet ši dovana nėra kas kita kaip iš Mąstymo kilęs *logos* (ὁ λόγος ἐκ νοῦ ὄνεις), nes tas, kas atsiranda iš Mąstymo, yra *logos*, ir jis atsiranda nuolat, nes Mąstymas egzistuoja būtybėse. (III.2 [47], 2, 15–18)

Abu traktatai *Apie apvaizdą* suformuoja teodicėja, t. y. paaiškina pasaulio moralinę tvarką, kurioje *logos* yra Mąstymo reprezentacija, nes paverčia juslinį pasaulį tvarkinga visuma. Be *logos* tarpininkavimo šis pasaulis būtų chaotiškas ir beformis, kaip materija; tačiau tarp suvokiamo ir juslinio pasaulio, esančio dėl *logos*, pastarasis įgauna tvarką. Anot Armstrongo, *logos* jusliniame pasaulyje atlieka tas funkcijas, kurios ankstesniuose traktatuose būdavo priskiriamos pasaulio Sielai. Galvodamas apie *logos*, Plotinas klausia savęs, ar „pačios dieviškiausios sielos“²⁷ yra *logos* dalys, bei, jei jos tokios nėra, kodėl kai kurios jų yra sielos, o kitos – tik *logoi*.

„*Logos* visuomet yra kokios nors sielos *logos*“ (III.2 [47], 18, 29)²⁸. Kadangi universalioji Siela – visos dalinės sielos, taip pat ir *logos* įima dalinius *logoi*.

Vadinasi, būtent *logoi* yra universalios Sielos aktai (ἐνέργεια), o individualūs *logoi* – individualių sielų aktai; kadangi ši jungianti Siela sudaryta iš įvairių dalių, *logoi* taip pat turės atitinkamą įvairovę ir dėl tos priežasties įvairius veiksmus (ἔργα), kurie jau yra galutiniai rezultatai. (III.3 [48], 1, 4–6).

Pagal Plotino dinaminę emanacijos proceso schemą, Mąstymas kuria Sielą,

lygiai kaip Vienis kuria Mąstymą. Bet koku būdu iš Mąstymo emanuoja Siela? Kaip ir pirmasis principas, antroji hipostazė kuria ne per refleksiją ir ne arbitralios valios būdu. Kuriamoji Mąstymo esybė – kontempliuoti Vienį bei tuo pačiu metu būti Mąstymu ir kitų suvokiamų dalykų įvairove, taigi Siela taip pat kontempliuoja savo kūrėją – Mąstymą – ir sykiu ji yra unikali bei beribė sielų įvairovė. Taigi tam tikra prasme Siela turi analogišką Mąstymui esybę, tik kad jis kontempliuoja Vienį, o Siela – Mąstymą.

„Kaip Siela yra Mąstymo *logos* ir veiksmas, taip Mąstymas toks yra Vienii (οἷον καὶ ἡ ψυχὴ λόγος νοῦ καὶ ἐνέργειά τις, ὥσπερ αὐτὸς ἐκείνου)“ (V.1 [10], 6, 45–46)²⁹. Ristas nemano, kad Mąstymas yra pirmasis *logos*, o Siela – antrasis³⁰. Daugeliui tyrėjų atrodo, kad Siela yra Mąstymo *logos* ir veikla, o Mąstymas analogiškai yra Vienio *logos* ir veikla. Tačiau paskaičius atidžiau ir kruopščiau atrodo, kad gali būti, jog Mąstymas yra ne pirmojo principo *logos*, o tik veikla (ἐνέργεια). Cituotame fragmente Plotinas tiesiogiai nepasako, kad Mąstymas yra Vienio *logos*. Griežtąja prasme, anot Risto, *logos* galime laikyti Sielą, bet ne Mąstymą³¹. Jei *logos* reprezentuoja sutvarkytą ir pažinią tikrovę, koku būdu Vienis, esantis aukščiau bet kokių determinacijų, gali turėti savo reprezentaciją *logos*? Plotinui atrodo, kad „jei Vienis būtų forma, Mąstymas būtų *logos* (εἰ δ' ἦν ἐκείνος εἶδος, ὁ νοῦς ἦν ἂν λόγος)“ (VI.7 [38], 17, 41–42), bet Vienis yra anapus bet kokios suvokiamos formos.

Logos neatstoja Sielos hipostazės, tarpininkaujančios tarp suvokiamo ir juslinio pasaulio, tad negali būti interpretuojamas kaip ketvirtoji hipostazė³². Juk Siela yra Mąstymo *logos*, o jos funkcija –

jį išreikšti³³. Tačiau tai neužkerta kelio interpretuoti Mąstymo – dėl jo raidos ir gebėjimo emanuoti į suvokiamų dalykų įvairovę – kaip emanacinio Vienio *logos*.

Nepaisant to, Mąstymas, su suvokiamais dalykais sudarantis tobulą vienovę, yra imanentinis *logos*, o Siela – išorinis ir ekspansyvus *logos*.

IŠVADOS

Emanacija arba emanacijos momentas yra analogiškas stoikų *logos séklai*, kurioje sukonzentruota būties prasmė. Tačiau Plotinas bando išlaikyti *logos* transcendentiją, o tam būtina, kad formos būtų išspinduliuotos ne remiantis imanentišku *logos*, kaip manė stoikai, bet *logos*, kurio giliosios šaknys glūdi Mąstyme. Turi egzistuoti žemesnysis principas, vykdamas savo paties veiksmą (ἐνέργεια)³⁴: tvarkingą formų perdavimą ir emanaciją. Šio žemesniojo principo šaltinis yra suvokiamieji Mąstymo turiniai³⁵, o iš Mąstymo jie patenka į Sielą, kad taip, remiantis proto principais, sukurtų ir valdytų pasaulį.

Siela yra *aktas* tiek, kiek ji yra *logos*. Nuo Sielos, paskutiniojo suvokiamo principo, atskirtas *logos* be jos būtų tik nereali būtybė. „Siela yra hipostazė, kylanti iš Mąstymo, ir kontempliuodama Mąstymą ji veikia kaip *logos* (ἐνεργεία λόγος)“ (V.1 [10], 3, 15–16). Kaip siūlo Brissonas, *logos* atspindi palaispni Mąstymo judėjimą racionaliosios Sielos link visomis prasmėmis: Sielos hipostazėje, pasaulio Sieloje ir individualiose sielose³⁶. Mąstyme suvokiamos formos būna „visos kartu“ (ὁμοῦ πάντα) absoliučiai

vienalaikiškai, o Sielos hipostazėje pasirodo atskirtos vienos nuo kitų per diskursyviausias formas būtent tokia pačia tvarka, kokia pasirodo mąstymo lygmenyje samprotaujant arba diskurse – žodžių lygmenyje.

Taigi Plotinas, taip pat kaip Aristotelis ir stoikai, atmeta dieviškojo amatininko figūrą, kuri, kaip Platono demiurgas, iš erdvinės materijos (χώρα)³⁷ kuria juslinę formą turinčius daiktus. Plotinui demiurgas yra Mąstymas, bet ne kaip mąstantis, skaičiuojantis ir dirbantis demiurgas-amatininkas³⁸, o kaip tas, kuris, remiantis enologinės emanacijos aksioma, leidžia paaiškinti antrosios ir trečiosios hipostazių santykį. Tokiu būdu *Eneadų* autorius sugrąžina stoikų skirtį tarp tyliai sieloje glūdinčio apmąstyto vidinio *logos* ir materialiaisiais garsais išreikšto *logos*, bet šią skirtį pritaiko neoplatoniškajame kontekste. Išreikštas *logos* sietinas su *logos*, esačiu Sielos hipostazėje, o vidinis *logos* siejasi su Mąstymo *logos*, tai yra su tuo, kas suvokiama. Galų gale, tęsdami kalbą apie šį santykį, Sielos hipostazėje esantį *logos* galime pavadinti „vertėju“ (ἐρμηνεύς) to, kas yra Mąstyme.

Literatūra ir nuorodos

¹ Šis straipsnis yra Projekto I+D (Ref. H2015/HUM-3362) „Acis&Galatea“ ir UAM tyrėjų grupės tyrimo „Graikų etikos įtakos šiuolaikinėje filosofijoje“ (Ref. F-055) dalis. Autorius dėkoja Aistei Kučinskienei ir Rasiui Makseliui už jų

komentarus bei pagalbą verčiant ir peržiūrint šį straipsnį.

² Plačiau apie tai žr.: Lambros Couloubaritsis, *Le logos hénologique chez Plotin*, [In:] Marie-Odile Goulet-Gazé, Goulven Madec ir Denis O'Brien

(red.), ΣΟΦΙΗΣ ΜΑΙΗΤΟΡΕΣ. "Chercheurs de sagesse". *Hommage à Jean Pépin*. Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 1992, p. 231–244. Skirtingų *logos* sampratų apžvalga, kuri pradedama Herakleitu ir baigiama neoplatonikais, įtraukiant stoikus ir Filoną Aleksandrietį, žr. Max Heinze, *Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie*. Oldenburg: Ferdinand Schmidt, 1872. Plotiną jis apibūdina kaip labai paveiktą Filono ir Plutarcho teorijų, tad jo trijų hipostazių ir materijos analizėje dar nekreipiamas dėmesys į dieviškosios apvaizdos komponentą (žr. ten pat, p. 298–316). Apie plotiniškąją *logos* koncepciją žr. Edgar Früchtel, *Weltentwurf und Logos. Zur Metaphysik Plotins*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1970; apie graikiškąją *logos* sampratą bei jos ryšius su mąstymu ir tiesos paieškomis nuo Homero iki Plotino, įtraukiant Hesiodą, Herakleitą, Parmenidą, Platoną, Aristotelį ir stoikus, žr. Michel Fattal, *Logos, pensée et vérité dans la philosophie grecque*. Paris-Montréal: L'Harmattan, 2001, ir *Logos et image chez Plotin*. Paris-Montréal: L'Harmattan, 1998.

³ Žr. III.2 [47], 2, 17: ὁ λόγος ἐκ οὐ οὐείς.

⁴ Išreikšto *logos* ir vidinio *logos* skirtis paveldėta iš stoikų (žr. *SVE*, II, 135), bet jau Platonas *Teaitete* klausdamas apie *logos* sąvoką patvirtina, kad pirmoji jos reikšmė yra „garsinė mąstymo išraiška, perteikiama veiksmažodžiais ir daiktavardžiais, atskleidžianti nuomonę per balso bangas, kaip veidrodyje ar vandenyje“ (Platonas, *Teaitetas*, 206d; plg. *Sofistas*, 263e).

⁵ Plg. V.1 [10], 5, 45–46; V.1 [10], 7, 42; VI.4 [22], 11, 16. Plačiau apie tai žr.: Lloyd P. Gerson, Plotinus on *logos*, [In:] James Wilberding ir Christoph Horn (red.), *Neoplatonism and the Philosophy of Nature*. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 20–21.

⁶ Žr. V.4 [7], 2, 27–30.

⁷ Žr. V.1 [10], 3, 10 ir V.4 [7], 2, 30–33.

⁸ Žr. Christian Rutten, La doctrine des deux actes dans la philosophie de Plotin, *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 81 (1956), p. 100–106.

⁹ Plotiniškųjų konceptų – Mąstymo gyvenimas ir Mąstymas kaip ἐνέγγεια – lyginamoji analizė: žr. Rasius Makselis, Plotino „Mąstymo gyvenimo (ζωή)“ ir „Mąstymo kaip aktualaus veikimo (ἐνέγγεια)“ koncepcijų lyginamoji analizė, *Logos-Vilnius* 74 (2013), p. 120–126.

- ¹⁰ Stoikai suprato imanentinį kuriantįjį dievą kaip *logos*, iš kurio mes atsirandame, t. y. esame *pneumos*, jo fragmentai. Plačiau apie tai žr. R. E. Witt, The Plotinian *logos* and its Stoic Basis, *Classical Quarterly* 25 (1931), p. 110–111. Apie stoikų įtakas Plotinui žr. Andreas Graeser, *Plotinus and the Stoics. A preliminary study*. Leiden: E. J. Brill, 1972.
- ¹¹ Žr. III.8 [33], 1–7. Plotinas aiškina, kad *logos* yra „protavimas“ (θεωρία) (III.8 [30], 3, 3). Bet, kaip pažymi Arnou, esti skirtingų kontempliacijos rūšių: (1) *logos* kaip „Mąstymo turinys“; (2) *logos* kaip struktūruojantis principas, esantis Sieloje; (3) *logos* kaip išjudinantis principas, neturintis svarbių kontempliacijai bruožų – vidinio žvilgsnio ir kuriamosios galios. Žr. René Arnou, ΠΡΑΞΙΣ et ΘΕΩΡΙΑ. *Étude de détail sur le vocabulaire et la pensée des Ennéades de Plotin*. Roma: Presses de l'Université Grégorienne, 1972, p. 80.
- ¹² Plg. Celsas (Origenas, *Contra Celsum*, V.24, 25): ὁ τῶν πάντων λόγος ἐστὶ κατὰ μὲν Κέλσον αὐτὸς ὁ θεός, žr. R. E. Witt, The plotinian *logos* and its Stoic basis, p. 106.
- ¹³ Žr. Émile Bréhier (vert.), *Plotin. Ennéades*, 7 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1956–1963, vol. 3, p. 19, n. 4.
- ¹⁴ Žr. III.6 [26], 15, 5–9: „*Logos*, kuris peržengia materiją, išorėje reiškiasi kitais būdais, tad jam užtenka prigimtinio kitiškumo (ἐτερότης τῆς φύσεως) ir nereikia specialių skiriamųjų ribų. Jis yra beribis ir su niekuo nesuderinamas, nes savo esybe yra kitiškas bei neturi jokio giminingumo materijai.“
- ¹⁵ Plotino frazės ἐν φωνῇ ir ἐν ψυχῇ sutampa su stoikų προφορικός ir ἐνδιάθετος.
- ¹⁶ Žr. Max Heinze, *Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie*, 1872, p. 140–141; ir John M. Rist, *Plotinus: the Road to Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967, p. 100–101. Apie Filono *logos* sampratą žr. Baudouin Decharneau, *L'ange, le devin et le prophete. Chemins de la parole dans l'oeuvre de Philon d'Alexandrie dit "le Juif"*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 1994, p. 49–53 ir 127–136. Studiją apie tikėtinas Filono įtakas Plotinui galima rasti čia: Henry Guyot, *Réminiscences de Philon le Juif chez Plotin*. Paris: Félix Alcan, 1906.
- ¹⁷ Filonas Aleksandrietis, *De vita Mosis*, II, 127.
- ¹⁸ Sąvoka γεγώνος, taikoma žmonėms ir gyvūnams, reiškia „turintis balsa“ ar „dainingas“, o kalbant apie garsus – „garsus, skvarbus, pakeltas“. Siejant tai su *logos*, kaip Plotino frazėje

- λόγῳ γεγῶνῳ: „garsiais žodžiais, ištartais balsu“ (V.1 [10], 6), žr. *Diccionario Griego-Español (DGE)*, IV, Madrid: CSIC, 1994, p. 788–789.
- ¹⁹ Ristas su nuostaba pažymi: „It is certainly curious that apart from Plotinus Philo is to my knowledge the only author to use γεγῶνός in this technical sense.“ *Plotinus: the Road to Reality*, p. 100.
- ²⁰ Plačiau apie tai žr. Porfirijus, *Plotino gyvenime*, 17; 20, 74.
- ²¹ Žr. Helmutas Arnašius, Logos ir siela Hérakleito filosofijoje, *Logos-Vilnius* 70 (2012), p. 20: „Sielos vienybė su dievu yra paremta tuo, kad pasaulio ir žmogaus vyksmas yra neatskiriama susieti kauzalumo principu – lemtimi (ἐπιμαρμένη).“
- ²² Visų pirma žr. III.2 [47], 16.
- ²³ Ne visai tikslus ankstesnis pasakymas, apie kurį kalba Plotinas, yra iš III.2 [47], 2, 15–42. Tas netikslumas yra susijęs su tuo, jog toje vietoje jis nemini tarpininkaujančios Sielos funkcijos.
- ²⁴ Plotiniškoje Eroto gimimo mito interpretacijoje Poras, logos simbolis, pasirodo apsvaigęs nuo nektaro.
- ²⁵ Žr. Jesús Igal (vert.), *Plotino. Enéadas I-VI*, 3 vols. Madrid: Gredos, 1982–1998, vol. 1, p. 74, n. 79.
- ²⁶ Arthur Hilary Armstrong, *The architecture of the intelligible universe in the philosophy of Plotinus: an analytical and historical study*. Cambridge: Cambridge University Press, 1940, p. 104.
- ²⁷ III.2 [47], 18, 27.
- ²⁸ Žr. Chiara Russi, Provvidenza, *lógos connettivo e lógos produttivo*. Le tre funzioni dell’anima in *Enn.* III 3 [48], 4.6–13, [in:] Riccardo Chiaradonna (red.), *Studi sull’anima in Plotino*. Bibliopolis: Napoli, 2005, p. 59–78; ir Ll. P. Gerson, Plotinus on logos, p. 24.
- ²⁹ Toks yra Atkinsono pasiūlytas šio pasažo angliškas vertimas: „For example, the soul is an expression of Intellect and an activity, just as Intellect is an activity of the One“, (Michael J. Atkinson, *Plotinus: Ennead V, 1. On the Three Principal Hypostases. A Commentary with Translation*. Oxford: Oxford University Press, 1983, p. lx), galima jį palyginti su prancūziškuoju Bréhierio vertimu: „par exemple l’âme est le verbe et l’acte de l’Intelligence, comme elle-même est le verbe et l’acte de l’Un“, (*Plotin. Ennéades*, vol. 5, p. 23). Remiantis Atkinsonu, Plotinas nebando pasakyti, kad Mąstymas yra Vienio logos, nes ὡσπερ αὐτὸς ἐκεῖνο sietina tik su fraze, esančia iškart prieš καὶ ἐνέργειά τις (žr. *Plotinus: Ennead V, 1*, p. 149–150). Šiuo požiūriu visi vertėjai, išskyrus Atkinsoną, klysta. Apie Mąstymą kaip „Vienio veikimą“ žr. VI.7 [38], 25, 31.
- ³⁰ *Plotinus: the Road to Reality*, p. 86: „<...> there would be no reason to think of it as an hypostasis in its own right“.
- ³¹ Žr. ten pat, p. 85: „<...> yet strictly speaking not νοῦς but only Soul can be regarded as a logos“. Risto pozicija iš dalies apginama čia: Agnès Pigler, De la possibilité ou non d’un logos hénologique, [in:] Michel Fattal (red.), *Logos et langage chez Plotin et avant Plotin*. Paris: L’Harmattan, 2003, p. 189–209.
- ³² Ristas ir Santa Cruz kritikuoja Armstrongo interpretaciją, leidžiančią jam teigti, kad logos sukuria atskirą ketvirtąją hipostazę, kuriai būdingos pagrindinės Sielos funkcijos, bet sykiu ji nėra jai tapati. Žr. *Plotinus: the Road to Reality*, p. 90–98; ir Mª Isabel Santa Cruz, *La genèse du monde sensible dans la philosophie de Plotin*. Paris: P.U.F., 1979, p. 78–86. Savo ruožtu autoriai taip pat prieštarauja minčiai, kad traktatai *Apie apvaizdą* gali būti vėlyvieji Plotino veikalai, atskleidžiantys plotiniškojo mąstymo raidą bei parodantys radikalius jo ankstyvesnių teorijų pokyčius.
- ³³ Žr. José María Zamora Calvo, La concepción plotiniana del alma como logos de la Inteligencia. *Estudio Agustiniiano* (31), 1996, p. 333–342; Filip Karfík, L’âme logos de l’intellect et le logisme de l’âme. À propos des *Ennéades V, 1* [10] et IV, 3 [27]. *Chora* 9/10 (2011/2012), p. 67–80.
- ³⁴ Plotinas dažnai sieja ἐνέργεια su λόγος. Žr. Fernand Turlet, Le logos chez Plotin. *Les Études philosophiques* 4 (1985), p. 521.
- ³⁵ Žr. III.5 [50], 9, 6–7.
- ³⁶ Plačiau apie tai žr.: Luc Brisson, Logos et logoi chez Plotin. Leur nature et leur rôle. *Les Cahiers philosophiques de Strasbourg* 8 (1999), p. 87–108; ir Le logos chez Plotin, [in:] Nestor L. Cordero (red.), *Ontologie et dialogue. Mélanges en hommage à P. Aubenque avec sa collaboration à l’occasion de son 70e anniversaire*. Paris: J. Vrin, 2000, p. 47–68.
- ³⁷ Plg. Platonas, *Timajus*, 49a, 50b–d, 51a–b, 52a–b.
- ³⁸ Apie plotiniškąją demiurgo interpretaciją žr. Jaap Opsomer, A Craftsman and his Handmaiden. Demiurgy According to Plotinus, [in:] Thomas Leinkauf ir Carlos Steel (red.), *Platons Timaios als Grundtext der Kosmologie in Spätantike, Mittelalter und Renaissance*. Leuven: Leuven University Press, 2005, p. 67–102.